

הרב שמואל מוהליבר
ברית האהבה והשלום

למלאת מאתיים שנה להולדתו
כ"ז בניסן תקפ"ד - כ"ז בניסן תשפ"ד

"האושר היותר נעלה בעמנו היא ברית האהבה והשלום..."

"יסוד כל התורה הוא שלום ואהבה..."

"כן אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו, עלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות וכלי הרף, עלינו לעבוד שכס אחד בלי פרוד, באהבה גמורה ובאחדות שלמה".

(הרב שמואל מוהליבר)

הרב שמואל מוהליבר

ברית האהבה והשלום

כתבים על ציונות, חינוך, מחשבה ומעשה

ערך: אברהם מוניץ
מבוא: אחיעזר ארקין

תוכן העניינים

יא

פתח דבר

מבוא: הרב שמואל מוהליבר – משנתו ופועלו מאת אחיעזר ארקין

3	א. תולדות חייו
7	ב. דרכו בלימוד ובפסיקה
15	ג. הרב מוהליבר נוכח תנועת ההשכלה
31	ד. פעילותו בתנועת חיבת ציון
79	ה. פעילותו בתנועה הציונית
93	ו. פטירתו והעלאת עצמותיו לארץ ישראל
103	ז. סיכום

נספחים למבוא

109	1. עץ המשפחה של משפחת הרב מוהליבר
110	2. תיאור הפגישה של הרב מוהליבר עם הברון רוטשילד
	3. מכתב הרצל וחברי אגודת חובבי ציון בוינה
113	בבקשת עזרה מהרב מוהליבר
115	4. מאמרו של הרצל על הרב מוהליבר בעיתון די וולט
117	5. קטעים מהמאמר 'גדול וגיבור', הראי"ה קוק זצ"ל
119	6. 'הרב המנהיג', ד"ר יוסף מוהליבר

123

כתבי הרב שמואל מוהליבר
בעריכת אברהם מוניץ

125

הקדמת העורך

129

שער ראשון על ההשכלה

	אל חברת 'מרבי השכלה בישראל'	סימן א
131	ואל הרבנים ברוסיה ובפולין	
137	היראה וההשכלה	סימן ב
	הצעה לחברת 'מרבי השכלה בישראל'	סימן ג
155	בדבר שינויים במערכת החינוך היהודית	
163	אושר האדם	סימן ד
187	היחס לגויים בזמן הזה	סימן ה
195	ענייני חינוך ותרבות	סימן ו
205	יראה ודרך ארץ	סימן ז

223

שער שני
ארץ ישראל וציונות

225	הגאולה	סימן ח
233	הנאום בוועידת קאטוביץ'	סימן ט
237	פולמוס גדרה	סימן י
263	פולמוס השמיטה והיתר המכירה	סימן יא
277	מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה	סימן יב
303	דברים להקמת המושבה רחובות	סימן יג
307	כרוזים ופעילות ציונית	סימן יד
329	דברי ברכה לכאי הקונגרס הציוני בבזל	סימן טו
335	'צוואת' הרב מוהליבר	סימן טז

339 **שער שלישי מחשבה והגות**

343	הבריאה והאדם	סימן יז
351	הנפש	סימן יח
357	ההכרה	סימן יט
363	המחשבה והמעשה	סימן כ
375	הייעודים שבתורה	סימן כא
383	עם ישראל	סימן כב
395	דרשות למועדי השנה	סימן כג
415	הספד על האדמו"ר מצאנז	סימן כד

429 **אחרית דבר**

431 **מקורות למאמרים**

437 **מפתח הקיצורים**

446 **רשימת התמונות**

448 **מפתח שמות ומקומות**

שמאל קורני אברהם אבי יוסף

הרב שמואל מוהליבר

נר זיכרון

לרבנים שכיחנו במושבה מזכרת בתיה מיום היווסדה

הרב שמחה הלוי בונים אוסוביצקי זצ"ל, תרמ"ד-תרמ"ח
נפטר בכ"ג בשבט תרנ"ט

הרב ברוך חומה זצ"ל, תר"ן-תרנ"ד
נפטר בכ"ט בשבט תר"צ

ר' מאיר אהרון הלוי זצ"ל, תרנ"ד-תרס"ט
נפטר בט' באדר ב' תרע"ו

הרב מרדכי לייב רובין זצ"ל, תרס"ד-תרס"ח
נפטר בג' בתמוז תרפ"ט

הרב יעקב יוסף הלוי דזימיטראובסקי זצ"ל, תרס"ח-תרע"ב
נפטר בכ"ט בתשרי תשכ"ו

הרב משה המאירי אוסטרוובסקי זצ"ל, תרע"ב-תרע"ט
נפטר בכ"ה בסיוון תש"ז

הרב אברהם אליהו אלטמן זצ"ל, תר"ף-תש"ח
נפטר בכ"א באדר א תש"ח

הרב משה דוד הרץ זצ"ל, תש"ח-תשכ"א
נפטר בי"ז באדר תשכ"א

הרב צבי סנדרוביץ זצ"ל, תשכ"ג-תשכ"ז
נפטר בכ"ב בטבת תשכ"ז

תנצב"ה

פתח דבר

דלות המילים מלתאר מה רבה הייתה השפעתו ותרומתו של הרב שמואל מוהליבר זצ"ל לחידוש היישוב היהודי בארץ ישראל לאחר אלפיים שנות גלות.

בחלוף השנים, מסיבות שהזמן גרמן נדחקה דמותו לקרן זווית ותרומתו למפעל הציוני לא זכתה לסיקור הולם בספרי ההיסטוריה, לרבות בספרי הלימוד במערכת החינוך.

הרב היה אחת הדמויות המרתקות והמשפיעות על העולם היהודי בדורות האחרונים. רב, דיין ופוסק מצד אחד, ומהצד האחר מהפכן הקורא לשילוב ערכי המדע והאמונה, ולרכישת השכלה כללית ומקצועות חול. מצד אחד רב המשמש בקודש בקהילות מרכזיות ברוסיה, ומהצד השני עסקן ציוני נלהב, מייסד אגודת חובבי ציון הראשונה ברוסיה ורבם של חובבי ציון הנוסע בכל רחבי אירופה על מנת לעשות נפשות למען הרעיון הציוני.

לכתביו של הרב שמואל מוהליבר לא האיר המזל פנים. רוב הכתבים עלו באש וכלו מן העולם בשני אירועים שונים, האחד בחייו, והשני לאחר מותו כפי שיפורט להלן. עם זאת, מעט מכתביו ששרדו משני אירועים אלו, ובכלל זה כתביו שהתפרסמו עוד לפני כן בבמות שונות, פותחים צוהר להכרת דמותו הייחודית של הרב מוהליבר ומהם עולה דמותו רבת הפעלים: גדלותו בתורה כפוסק, תעוזתו בשדה

החינוך ומסירותו לארץ ישראל. במיוחד ניתן ללמוד מכתבים אלה עד כמה יקדה בליבו האהבה לעם ישראל ועד כמה פעל בלא לאות לאיחוי הקרעים בעם.

זאת ועוד, כתביו של הרב מוהליבר עוסקים בסוגיות הנוגעות לחיים המודרניים במדינת ישראל: יחסי חילוניים ושומרי מצוות, צביון החיים הציבוריים בארץ, שילוב של לימודים כלליים עם לימודי קודש, השירות בצבא, התמודדות עם העוני והאבטלה, התיישבות, היחס לממסד, שילוב חיי תורה ועבודה ועוד.

ספר זה הוא אסופה של כתבי הרב מוהליבר שנערכו על ידי אברהם מוניץ. אסופה זו כוללת את מאמריו שהתפרסמו בעיתונות התקופה ובמקומות נוספים, וכן מבחר מתוך איגרותיו שהשתמרו בארכיונים שונים. רבים מן הכתבים הללו כונסו ופורסמו בשנת תרפ"ג (1923) ב'ספר שמואל' בעריכת הרב יהודה לייב הכהן פישמן (מימון). בשנת תש"ד (1944) הדפיס הרב מימון אוסף תשובות הלכתיות מתוך כתבי יד של הרב מוהליבר שנותרו לפליטה ופרסמו בספר 'חקרי הלכה ושאלות ותשובות', בהוצאת מוסד הרב קוק.

בשנת תש"מ (1980) הוא פרסם קובץ נרחב יותר בשם 'שו"ת מהר"ש מוהליבר: שאלות ותשובות וחקרי הלכה' על ארבעת חלקי שולחן ערוך בהוצאת מוסד הרב קוק (נדפס שוב מחדש בשנת תשפ"ב). לספר זה מצורף מבוא המתאר את קורות חייו, משנתו החינוכית ופועלו של הרב מוהליבר לחידוש היישוב היהודי בארץ ישראל, וזאת לצד כהונתו כרב של ערים גדולות וחשובות ברוסיה.

שם הספר "ברית האהבה והשלום" הוא חלק מהמשפט: "האושר היותר נעלה בעמנו היא ברית האהבה והשלום..." המופיע במאמרו של הרב מוהליבר "היראה וההשכלה".

מוטיב האהבה והשלום שזור בכל כתביו של הרב מוהליבר. בסיום המגשר שכתב הרב מוהליבר יומיים לפני פטירתו שב והדגיש יסוד חשוב זה: "כן אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו, עלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות ובלי הרף, עלינו לעבוד שכסם אחד בלי פרוה, באהבה גמורה ובאחדות שלמה".

לחיבורו של ספר זה שותפים אנשים רבים שסייעו בעבודה בדרכים שונות: יצחק רפפורט הגיה את הנוסח הראשון של המבוא כשיצא כחוברת פנימית של 'ציוני דרך' מרכז סיור ולימוד מזכרת בתיה וחננאל גולדברג שעמל רבות בהתנדבות בעבודת העריכה התוכנית והלשונית של המבוא והכתבים. העריכה הסופית של הספר נעשתה על ידי הרב דוד פיאלקוף אשר הביא את המלאכה לידי גמר. יעמדו כולם על הברכה.

תודתנו נתונה גם לרב ד"ר יהודה זולדן על עזרתו לכתיבת הפרק על פסיקתו ההלכתית של הרב מוהליבר, לרב ד"ר בועז הוטרר ולר"ר אילה שקלאר על הערותיהם החשובות והמועילות, ליאיר פיקסלר על הארותיו הנהירות ולאפרת בירר לבון על העריכה הגרפית.

כמו כן אנו מכירים טובה לעובדי הארכיון הציוני המרכזי, לעובדי הספרייה הלאומית ולעובדי בית התפוצות, על המסמכים והתמונות שהעמידו לרשותנו, וכן להנהלת מוסד הרב קוק על האישור שנתנו להשתמש בפרסומיהם בספר זה.

לבסוף, תודתנו נתונה לעומדים בראש הוצאת מגיד על נכונותם להדפיס ספר זה ולכל עובדי ההוצאה על השתדלותם להוציא לאור דבר נאה ומתוקן.

משימת קיבוצם של כתבים נוספים של הרב מוהליבר, ובכללם חידושי תורה שפזורים בספרים שונים ובכתבי יד שלא פורסמו, איגרותיו ומכתבי ההסכמות שנתן לספרים תורניים, טרם הושלמה וצו השעה להשלימה.

אנו תקווה כי ספר זה יתרום להארת דמותו של הרב מוהליבר, יסייע בידי המבקש ללמוד ממשנתו, ויציב את דמותו במקום הראוי לה בין שורת האישים שהביאו למהפך הגדול בעם ישראל בעת החדשה. הספר מובא לדפוס במהלך מלחמת "חרבות ברזל". ייטיב ה' ולא יוסיף עוד ליסרה, ושבו בנים לגבולם, שלום על ישראל.

אחיעזר ארקין

מרכז הרב מוהליבר ו'ציוני דרך' מזכרת בתיה
ג' בכסלו תשפ"ד

מבוא: הרב שמואל מוהליבר משנתו ופועלו

אחיעזר ארקין

א. תולדות חייו

הרב שמואל מוהליבר נולד בכ"ז בניסן תקפ"ד (1824) בעיירה הלובוקי שבפלך וילנה. מצד אביו היה נצר למשפחה רבנית ענפה. סבו, ר' יוסף מהורודוק, היה תלמידו של ר' חיים מוולוז'ין, אך על אף גדולתו בתורה בחר להתפרנס ממסחר, ולא רצה לעשות את תורתו קרדום לחפור בו. אביו, ר' יהודה לייב, היה גדול בנגלה ובנסתר, והיה גם בעל השכלה כללית, אשר הצטיין באופן מיוחד בתורת החשבון. כמו סבו של הרב שמואל, גם אביו עסק רוב חייו במסחר ורק לעת זקנותו קיבל עליו את משרת הרבנות בעיירה שאלאק. שם אימו של הרב מוהליבר לא התברר לנו, אך ידוע שהיא הייתה בתו של הרב יהושע יפה אשר נמנה על אחד מזרמי החסידות.¹

כבר בילדותו נתגלה הרב מוהליבר כעילוי. עוד בהיותו בן שמונה החל ללמוד מאביו גמרא ופוסקים, ובהדרכתו של אביו עסק גם בספרות המחשבה היהודית מימי הביניים (ספר הכוזרי, מורה הנבוכים, חובות הלבבות ועוד). מלבד זאת הרב מוהליבר למד גם

1. עץ המשפחה של הרב מוהליבר מופיע להלן נספח 1, עמ' 109.

לימודים כלליים: היסטוריה, חשבון, הנדסה ופיזיקה. מלבד עברית שלט גם ברוסית, יידיש, גרמנית ופולנית.

בהיותו בן חמש עשרה התחתן עם אסתר גרנום, ובמשך שלוש שנים היה סמוך על שולחן חותנו, ונתן שיעורים בגמרא לתלמידי החכמים שבעיר. בתום שלוש השנים המשיך את לימודיו בישיבת וולוז'ין, ושם הקפיד שלא להתפרנס מקופת הציבור. כעבור חצי שנה בישיבת וולוז'ין הסמיכו אותו ראשי הישיבה לרב. בדומה לאבותיו, הרב שמואל מוהליבר לא חפץ להתפרנס מהרבנות, ועסק במשך מספר שנים בסחר בפשתן. בהמשך הוא היה גם שותף בבעלות על אחוזה חקלאית.² את זמנו הפנוי ייחד ללימוד תורה ולהתכתבויות עם גדולי ישראל בענייני עיון והלכה. בשנים אלו גם כתב לזכר סבו ספר חידושים ודרשות על פרשיות השבוע בשם 'עטרת יוסף'.³ כשהיה בן עשרים וארבע נספו הורי אשתו במגפה ועסקיו נקלעו לקשיים. רק אז נעתר לבקשת בני עיירתו הלובוקי והיה להם לרב. במשך כיוכל

2. הרב מוהליבר רכש בשותפות אחוזה בשם זאואדע, בכספי כרטיס הגרלה שקיבל מאחותו (ראו פרלוב, ספר ראדום, עמ' 339).

3. ספר זה לא יצא עדיין לאור, וכתב היד שלו נמצא בספריית יד הרב מימון שבמוסד הרב קוק.

בשער הספר כותב הרב מוהליבר: "ספר עטרת יוסף זכר עולם לאבי זקני המופלג המפורסם י"א באמת מו"ה יוסף זצ"ל אשר נגוע ויאסף אל עמיו בחורף העבר ארבעה עשר יום לחודש טבת שנת תר"ז בעיר מולדתו דאוידי-האראדאק... חוברו מאיתי הצעיר שמואל באאמו"ר הרב המופלג מו"ה יהודה ליב חתן הנגיד המפורסם מו"ה שמואל גרונם נ"י ותהי ההתחלה יום ב' כ"ו ניסן שנת תר"ז, יום מולדתי, זה לי עשרים ושלש שנים פה האליבאקע" (ספר שמואל, עמ' ה-1). ספר 'עטרת יוסף' הנ"ל, כמו גם יתר כתבי היד של הרב מוהליבר שנתרו לפליטה מהפרעות שהיו בביאליסטוק, מצויים בספריית יד הרב מימון כפי שעולה מפרסומי מוסד הרב קוק ראו: חקרי הלכה ושאלות ותשובות, עמוד הפתיחה 'עם הספר'; גאולה בת יהודה, האנציקלופדיה של הציונות הדתית, ערך 'מוהליבר שמואל', עמ' 364; יצחק רפאל, סיני, 41 (כרך פ), תשרי-אדר תשל"ז, 'דברי הספר של הגאון רבי שמואל מוהליבר על האדמו"ר רבי חיים מסאנדוז', עמ' קצג-קצד.

שנים שימש ברכנות בקהילות חשובות ברוסיה: בהלובוקי, בשאקי, בסובאלק, בראדום ובביאליסטוק.⁴

שמעו כגדול בתורה וכפוסק יצא למרחקים, וממקומות רבים הפנו אליו רבנים והמוני בית ישראל שאלות הלכתיות. הוא זכה להערכה רבה לא רק אצל ה'מתנגדים' אלא גם בקרב החסידים. אלה קיבלו והעריכו את הרב מוהליבר ואף התייחסו אליו כאל אדמו"ר. רבים שיחרו לפתחו לקבל ממנו הסכמות לספריהם התורניים.⁵

הרב מוהליבר היה מעורב מאוד בחיי הקהילות שבהן שימש ברכנות. בד בכד עם עיסוקו הרבני, הוא החל לעסוק גם בעשייה ציבורית. אחת מהסוגיות הציבוריות-חינוכיות שאליהן נדרש הייתה היחס הראוי להשכלה ומערכת היחסים בין ה'משכילים' ל'יראים'. הרב מוהליבר פעל כדי ליישם את השקפותיו בתחום זה בתוך מוסדות חינוך יהודיים. תחום נוסף שבו עסק היה היחסים בין היהודים לשלטון הרוסי, ובכלל זה סוגיית הגיוס לצבא הרוסי.

פעילותו הציבורית התרחבה בהדרגה והייתה לעסקנות כללית הנוגעת לכל העולם היהודי, עד שאנשי עירו ביאליסטוק נהגו לומר עליו: "רבנו הוא רבם של כלל ישראל, ולעיתים גם של ביאליסטוק".⁶ אף שתורתו של הרב מוהליבר לכלל ישראל באה לידי ביטוי בתחומים רבים, גולת הכותרת של מעשיו הייתה פעילותו למען שיבת עם ישראל לארצו, ופעילות זו היא שגרמה לכך שייחרט בזיכרון הלאומי כפעיל ציוני יותר מאשר כגדול בתורה. פעילות זו החלה עוד בשנת תרל"ה (1875), ומאז הרב מוהליבר ייחד את חייו למען יישוב ארץ ישראל, הן במסגרת תנועת חובת ציון, שהיה ממנהיגיה הבולטים והן במסגרת התנועה הציונית שהיה שותף בהקמתה ואשר שימש דמות מרכזית בפעילותה עד לימיו האחרונים ממש. בשנותיו

4. המידע הביוגרפי הנזכר כאן מבוסס בעיקרו על ספר שמואל, עמ' ה-י. ראו גם 'מוהליבר שמואל' בתוך אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ג, עמ' 338-365; ניסנבוים, הדת והתחיה, עמ' צב-קיה; הנ"ל, עלי חלדי, עמ' 105-126.

5. הרב מוהליבר נתן הסכמות לכארבעים ספרים.

6. מימוץ, שרי המאה, ה, עמ' 159.